

प्रकरण - १ ले.

प्रास्ताविक

प्रकरण १ ले. प्रास्ताविक.

प्रास्ताविक :

- १.१ विषय प्रवेश.
 - १.२ संशोधनाचा विषय.
 - १.३ संबंधित विषयाचे महत्त्व.
 - १.४ संशोधनाची उद्दिष्टे.
 - १.५ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा.
 - १.६ प्रकरणाचे सूत्रीकरण.
-

प्रकरण १ ले.

प्रास्ताविक.

१.१ विषय प्रवेश :-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. समाजात सतत परिवर्तन घडत असते. समाज सुधारण्यासाठी परिवर्तनाची गरज असते.

शिक्षणामुळे समाज परिवर्तन होते, शासनकर्त्यांच्या धोरणामुळे समाज परिवर्तन होते, तसेच स्त्रियां एखादी व्यक्ती विशिष्ट प्रकारचे कार्य करते. त्यामुळेही समाज परिवर्तन होते. त्या व्यक्तीच्या आचार विचारांचा प्रभाव समाजावर पडत असतो.

स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी समाजात अनिष्ट चाली रिती होत्या. शिक्षणाचे महत्त्व सामान्य जनांना नव्हते. स्त्री शिक्षणाबाबत व मागासवर्गीयांच्या उधारासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी कार्य केले. सतीची चाल या सारख्या अनिष्ट स्त्री बंद करण्यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी कार्य केले. महर्षि धो.के.कर्वे, वि. रा. शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अनिष्ट स्त्री बंद व्हाव्यात म्हणून कार्य केले. त्यामुळे समाज परिवर्तन होत गेले.

१९४७ च्या नंतरही समाजात अनिष्ट स्त्री, जातीभेद, शिक्षणाबाबतची अनास्था व शिक्षणाच्या गैरसोयी या बाबी चालू होत्याच या नष्ट करण्यासाठी महाराष्ट्रात कर्मवीर भाउराव पाटील यांनी खूप कार्य केले. सोलापूर व उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या कांदी भागात कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनीही समाज सुधारण्यासाठी खूप परिश्रम घेतले. कर्मवीर मामांनी कर्मवीर भाउराव पाटीलांकडूनच या कार्याची प्रेरणा घेतली.

कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी १९३४ साली खेड्यापाड्यातील मुलांची बाशी शहरात रहाण्या जेवणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून साधे वसतिगृह सुरु केले. मुलांची संख्या वाढत गेली. गरजेनुसार, आलेल्या अनुभवातून व चिंतनातून वसतिगृहाबाबत कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे सतत बदल करीत असत. फक्त मुलांनाच शिक्षण देवून भागणार नाही तर त्यांच्या आई-वडिलांना देखील शिक्षण दिले पाहिजे हा कर्मवीर मामांनी विचार केला. त्यानुसार योग्य व्याजाने कर्ज काढणे, माल विक्री करणे, सुधारित बी. बिद्यार्णाचा वापर करणे, रुढी व परंपरा याबाबत मामांनी त्यांना शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला.

कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे यांनी वसतिगृहे, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, अध्यापक विद्यालय, महाविद्यालये, शिक्षण महाविद्यालय व तांत्रिक शाळा सुरु केल्या. त्याच बरोबर आडत दुकाने, कुक्कुट पालन संस्था, वाचनालये, विद्यार्थ्यांच्या कामाची सोय, विद्यार्थ्यांच्या आई-वडिलांच्या कामाची सोय व विधवा, विधूर आणि परित्यक्ता यांच्या रहाण्याजेवण्याची तसेच त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय केली.

अभ्यासकास कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांचे दुसरे प्रयत्न अत्यंत महत्वाचे वाटतात. या प्रयत्नातूनच खरी समाज जागृती झाली आहे. कर्मवीर मामांनी शिक्षण देण्याचा तर प्रयत्न केलाच, पण शिक्षणाच्या आड येणा-या गोष्टी दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

अभ्यासक कर्मवीर मामांच्या वसतिगृहातील विद्यार्थी आहे. कर्मवीर मामांची राहणी व जीवन अभ्यासकाने जवळून पाहिले आहे. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर अभ्यासक कर्मवीर मामांच्याच संस्थेत अध्यापनाचे काम करीत आहे.

कर्मवीर डॉ. मामासाहेबांचे विचार त्यांचे प्रयत्न याबद्दलची माहिती लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न झाला नाही. म्हणून अभ्यासकास कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांच्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास करावा असे वाटले.

१.२ संशोधनाचा विषय -

" सामाजिक शिक्षणासाठी के. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी केलेल्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास" हा अभ्यासकाचा विषय आहे.

संशोधन विषयाची मांडणी करताना विविध शब्दाचा वापर झाला आहे. अभ्यासकाने विशिष्ट शब्दाचा कोणता अर्थ गृहित धरला आहे. यासाठी व त्या शब्दाची व्याप्ती समजण्यासाठी संशोधन विषयातील शब्दाचा सविस्तर अर्थ दिला आहे.

सामाजिक शिक्षण -

समाजातील अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी व परंपरा घालविण्यासाठी दिले जाणारे शिक्षण तसेच आपले हक्क व कर्तव्ये यांचीही जाणीव करून देणारे शिक्षण ते समाजशिक्षण. या संशोधनात समाज शिक्षणात स्त्रियांबाबतचा दृष्टिकोन जातीभेद, आहार व व्यायाम, श्रमप्रतिष्ठा आम्ही शेतक-या व कामक-या- मध्ये जागृती या बाबी विचारात घेतल्या आहेत.

" SOCIAL EDUCATION: Adult education with greater emphasis on its social implications. The concept of social education has grown out of the concept of Adult Education. It is Adult education; 1) For a desirable social change 2) For betterment of individual, social economic, political and moral life; 3) For better work, better rest, better are of leisure and better recreation; and 4) A good program of social education is built up of activities selected according to the needs of the People.

Activities may be 1) For imparting knowledge 2) For brining about social changes through lectures and group discussions 3) For education in community organization 4) For further and continuity education 5) For ~~recreation~~ ^{recreation} and culture and 6) For the underprivileged Classes" 1.

चिकित्सक अभ्यास :-

तटस्थ वृत्तीने अर्थपूर्ण असा केलेला अभ्यास या अभ्यासाचा त्या त्या क्षेत्रामध्ये काम करणा-यास उपयोग व्हावा. या संशोधनात के. डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी समाज शिक्षणासाठी जे विविध प्रयत्न केलेले आहेत, त्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यांत आलेला आहे.

" CRITICAL STUDY :- The term 'study' implies the pursuit of some branch of knowledge A critical study means through or complete study of the subject, indicates that the study is of a skillful and decisive nature. It is a meaningful inquiry" 2.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व :-

विस्ताराने शतक आज संपत आले आहे. आपण लवकरच २१ व्या शतकात जाणार आहोत. विज्ञानात आश्चर्यकारक प्रगती होत आहे. संगणका सारख्या तंत्राने मानवी जीवन बदलत चालले आहे. अशा अवस्थेत शिक्षणातही बदल व्हाव्यास हवा ही काळाची गरज आहे. शिक्षणात आवश्यक तो बदल करण्याचा प्रयत्न शिक्षणतंत्र, समाजसेवक, शासनव्यवस्था व पालक करीत असतात.

काही व्यक्ती व काही सेवाभावी संघटना वेगळ्या मागनि जाऊन शिक्षणात कार्य करीत असतात. समाजातील विविध समस्या त्यांच्या संवेदनशील मनाला जाणवतात. त्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी ते विविध उपाय योजतात. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी समाजातील काही समस्या जाणवल्या. त्या समस्या निराकरणासाठी त्यांनी विविध प्रयत्न केले.

पूर्वी स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान नव्हते. स्त्रियांची स्थिती पाहून काही समाज सुधारकांनी बंड केले. राजाराम मोहन रॉय व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांबाबतच्या अनिष्ट रूढी बंद व्हाव्यात म्हणून कार्य केले. महात्मा फुले, महाराज संभवविश्व सयाजीराव गायकवाड, छत्रमती शाहू महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील व कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे अशा विभूतींनी तत्कालीन अनिष्ट रूढीबाबत समाजात जागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनाही समाजातील काही समस्या जाणवल्या.

१] स्त्री-शिक्षण २] विधवा, परित्यक्ता व विधूर यांच्या मुलांची शिक्षणाची सोय ३] अंध-श्रद्धा व जातीभेद निर्मूलन ४] मुलांचा आहार व व्यायाम ५] श्रमप्रतिष्ठा ६] शेतक-यात जागृती ७] विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्ताय ड. बाबतीत कर्मवीर मामांनी कार्य केले.

वरील सर्व बाबी करवूनाना कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी काही वेगळ्या मार्गाचा वापर केला. ते प्रयत्न करीत असतांना त्यांना छुप अडचणी आल्या. त्या अडचणीवर त्यांनी मात केली. त्यांना काही वेगळे अनुभव आले. अडचणीवर अनुभवातून काही मार्ग संश्लेषिते सांगितले. प्रत्यक्ष त्या मार्गाचा अवलंब केला. या त्यांच्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हा अभ्यास समाजसेवक, समाजसेवी संस्था, पत्रसंस्था, प्रशासन अधिकारी, शैक्षणिक संस्था, शिक्षण-तज्ञ व संशोधक यांना उपयुक्त ठरणार आहे.

कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांच्या कार्याची दखल शासन दरबारी व विद्यापीठाने घेतली त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद या विद्यापीठाने डी. लिट्. ही पदवी प्रदान केली.

कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी समाजाच्या शिक्षणासाठी केलेले विविध प्रयत्न एकत्रित यावेत. व त्यांना आलेल्या अडचणी व त्यावरील उपाय यांचा समाजकार्य करणाराना व इतरांना उपयोग व्हावा म्हणून संशोधकाने संशोधनासाठी

" सामाजिक शिक्षणासाठी कै. डॉ. कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे यांनी केलेल्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास " हा विषय निवडला.

१.४ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

संशोधनाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

- १] स्त्री-शिक्षण विषयक दृष्टिकोन बदलण्याबाबत कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेबांनी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
- २] विधवा व परित्यक्ता यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
- ३] अंधश्रद्धा व जातीभेद निर्मूलन करण्यासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- ४] मुलांचा आहार व व्यायाम याबाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- ५] मुलामध्ये नेतृत्वगुण, सभाधीटपणा, श्रम करण्याची वृत्ती इ. गुण अंगी बाणण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
- ६] शेतक-यामध्ये केलेल्या जागृतीचा अभ्यास करणे.
- ७] विद्यार्थ्यांच्या अर्थार्जनासाठी सुरु केलेल्या व्यवसायांचा अभ्यास करणे.

१.५ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा -

कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांनी समाजशिक्षणासाठी जे प्रयत्न केले त्या प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचे अभ्यासकाने ठरविले आहे. कर्मवीरांनी शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक विद्यालये इ. बाबतीतही कार्य केलेले आहे. पण अभ्यासक या सर्व बाबींचा अभ्यास न करता फक्त समाजशिक्षणाबाबत केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणार आहे. स्त्री शिक्षण, जातीभेद, वसतिगृहातील व्यवस्था, श्रमप्रतिष्ठा, शेतक-यांत जागृती व पालक विद्यार्थी यांना काम या बाबी अभ्यासकाने समाजशिक्षणात घेतलेल्या आहेत.

कर्मवीरांचे निधन जरी ३० मे १९८१ रोजी झाले असले तरी त्यांच्या संस्थेत कार्य चालत राहिले आहे. म्हणून अभ्यासकाने १९३४ ते १९८७ या कालावधीतील प्रयत्नांचा अभ्यास केला आहे. कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांचे कार्यक्षेत्र उस्मानाबाद व सोलापूर जिल्हा स्वढयापुरतेच मर्यादित आहे. बाशी, पानगांव, आगळगांव, काटेगांव, तडवळे, उपळे, उपळाई [ठोगे], तेर, भंताबरे, चारे, वाशी, उस्मानाबाद व येडशी या गावांत कर्मवीर मामांचे विशेष कार्य झाले आहे. त्यांनी शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या. त्याचबरोबर वसतिगृहे, दवाखाना, आडल दुकान, शेतकरी संघ, वाचनालये, कुक्कुटपालन, युवकमंडळे, छापखाना, कृषिविज्ञान [साप्ताहिक], इ. संस्था स्थापन केल्या. अभ्यासकाने कर्मवीरांच्या कार्याची माहिती घेताना वरील संस्थांचा उपयोग कसून घेतला आहे.

१.६ प्रकरणांचे सुसूत्रीकरण -

प्रश्नावली, संस्थांना भेटणी, मुलाखती व प्रकाशित साहित्य याद्वारे अभ्यासकाने माहिती मिळविली, नंतर पृथःकरण व अर्थनिर्वचन करून अभ्यासकाने काही शिफारशी केल्या आहेत. हे सर्व पाच प्रकरणांत खालील प्रमाणे सादर केले आहे.

प्रकरण १ ले. :- या प्रकरणात विषय प्रवेश, संबंधित संशोधनात विषय व काही शब्दांचे अर्थ दिलेले आहेत. संबंधित विषयाचे महत्त्व संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाच्या मर्यादा व प्रकरणांचे सुसूत्रीकरण दिले आहे.

प्रकरण २ रे. :- अशाच प्रकारच्या संशोधन प्रबंधाचा अभ्यास, त्या संशोधन प्रबंधाचा विषय, उद्दिष्टे, कार्यवाही व निष्कर्ष या प्रकरणात दिला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधनाची कार्यपध्दती व साधने या बाबी या प्रकरणात दिल्या आहेत.

प्रकरण ३ रे. :- या प्रकरणात कै. कर्मवीर डॉ. मामासाहेब जगदाळे यांचे जीवन चरित्र दिले आहे. जन्म, बालपण, शिक्षण, वैवाहिक जीवन, नोकरी व समाजकार्य इ. बाबींची माहिती दिली आहे.

प्रकरण ४ थे :- या प्रकरणात मिळविलेल्या माहितीचे पृथःकरण करून खालील बाबतीत अर्थनिर्वचन केले आहे..

१] स्त्री-शिक्षण.

२] विधवा- विधूर व परित्यक्ता यांच्या मुलांचे शिक्षण.

- ३] जातीभेद व अंधश्रद्धा.
- ४] मुलांचा आहार - व्यायाम.
- ५] मुलांचा सर्वांगीण विकास व श्रम प्रतिष्ठा.
- ६] शेतक-यात जागृती.
- ७] आर्थिक दृष्ट्या मागास विद्यार्थ्यांसाठी व्यवसाय.

प्रकरण ५ वे :- निष्कर्ष व शिक्षारशी.

या प्रकरणात केलेल्या संशोधनाचा सारांश सांगितला आहे.
नंतर निष्कर्ष व पुढील संशोधनासाठी विषय दिले आहेत.

संदर्भ

- १] A. Biswas and J.C. Aggarwal. : Encyclopaedic Dictionary and Directory of Education (with special reference to India). The Academic Publishers (India) Karol Bagh New Delhi-5 July 1971 Page No.155
- २] V.S. Powar : A Critical Study of the Contribution of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja To the field of Education in Kolhapur State M.Phil (Education) Dissertation Nov. 1986 Page No. 8

:~::~::~::~::~::~::=